

ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

*С.В. Ничипоренко,
головний економіст Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Сім'я завжди була і залишається важливою життєвою цінністю, вона забезпечує відтворення та продовження роду, є осередком виховання особистості, формування громадянської та національної самосвідомості людини. За період кризової економічної та політичної ситуації в Україні сім'я зазнала серйозних матеріальних і морально-психологічних труднощів. Проблеми трансформаційного періоду в українському суспільстві відбилися на соціально-економічному становищі й умовах життя всіх категорій сімей.

Вирішення проблем сімей у сфері освіти, професійної підготовки, продуктивної зайнятості, охорони здоров'я, соціального захисту є важливою умовою успішної реалізації здійснюваних в Україні політичних та економічних реформ, оптимізації процесів відтворення населення, виховання здорового покоління майбутніх громадян.

Тому політика держави, спрямована на поліпшення становища сімей, є цілісною системою заходів економічного, правового, демографічного, соціального, освітнього та організаційного характеру. Вона базується на визнанні пріоритетів сім'ї як найважливішої складової частини в житті цивілізованого демократичного суспільства, її ролі у гуманістичному вихованні підростаючих поколінь, досягненні стабільності та прогресу Української держави. Така політика має охоплювати всі сторони суспільного буття родини. Важливе місце тут належить заходам морально-виховного впливу, покликаним формувати демографічну свідомість. Для нормального відтворення населення важливо, коли й за яких умов формується родина, наскільки вона стабільна, якою мірою забезпечується в ній поновлення поколінь.

Сприяння сім'ї у виконанні її соціальних функцій, її всляке зміцнення є найважливішими соціальними задачами.

Для розробки ефективної демографічної політики необхідно досліджувати закономірності розвитку сім'ї, суперечності, що виникають, правильно оцінювати його перспективи. Отже, цілком зрозумілим є постійний інтерес до дослідження різних сторін життєдіяльності сім'ї, і зокрема в соціально-демографічних дослідженнях.

Метою даної роботи є виявлення актуальних проблем сімей в Україні, аналіз показників шлюбності та розлучуваності, розробка шляхів підтримки сімей (зокрема, молодих), формування пропозицій щодо регулювання сімейної політики.

Грунтовними є наукові праці з цих питань таких українських фахівців, як О.М. Балакірева, Л.В. Чуйко, О.В. Макарова, Н.М. Комарова, М.Ф. Головатий, М.П. Перепелиця, О.О. Яременко та інші, що базуються на науково-практичних дослідженнях.

Фундаментальні дослідження проблем сім'ї здійснюють Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український інститут соціальних досліджень, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Інститут проблем виховання АПН України, Інститут економіки НАН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України та інші наукові заклади.

Слід також відзначити розробки російських вчених з даної тематики, особливо таких, як Н.М. Римашевська, М.С. Мацковський, А.І. Антонов, С.А. Сорокін, Г.В. Саєнко, Г.Г. Сілласте, А.Г. Харчев та ін.

При демографічному вивченні сім'ї можна виділити такі аспекти: по-перше, роль сім'ї як соціального осередку відтворення поколінь, у життєдіяльності якої перехреснюються і можуть бути простежені соціальні фактори, що впливають на процес народжуваності і його компоненти – засвоєння соціальних норм, формування потреб і відповідних їм настанов, репродуктивна поведінка; по-друге, демографія вивчає розвиток та формування сім'ї як складову демографічних процесів на рівні населення в цілому – вплив життя в сім'ї, складу і типу сім'ї на народжуваність, на рівень смертності; процеси утворення і розпаду сімей як важливі елементи відтворення населення, а також взаємозалежність демографічних подій на рівні сім'ї стосовно народжуваності; по-третє, демографія вивчає власне сам процес утворення і розвитку сімей, з одного боку, як самостійний демографічний феномен, з іншого – як результат сукупного впливу усіх взаємодіючих демографічних процесів [1].

Серед проблем соціогуманітарного виміру, викликаних суспільною модернізацією в Україні, слід назвати, насамперед, гостру демографічну кризу. Зменшення народжуваності до рівня нижче необхідного для простого заміщення поколінь, постаріння населення, нестабільність шлюбів, збільшення позашлюбної народжуваності та кількості неповних сімей – такі реалії нинішньої України.

Найважчими для вирішення у кризовій ситуації стали економічні проблеми, саме вони є найбільш насущними, повсякденними для більшості населення. Загальне погіршення економічного становища призвело до різкого зростання чисельності населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму.

Нині навіть обом працюючим батькам не завжди вдається забезпечити дітям більш-менш належний рівень життя. За даними Обстеження умов життя домогосподарств, рівень бідності сімей з дітьми набагато перевищує рівень бідності домогосподарств без дітей. Так, рівень бідності сімей без дітей, де всі особи працездатного віку, з 1999 по 2003 рік знизився в 2,2 раза (з 16,5% до 7,4%). Рівень бідності сімей з дітьми, навпаки, зростає, причому, чим більше в сім'ї дітей, тим вона є біднішою (табл. 1). Так само спостерігається і зростання рівня злиденності серед сімей з дітьми (табл. 2). Тому в зв'язку з тим, що особливо потерпають від бідності багатодітні сім'ї, пріоритетним напрямом соціальної політики має бути підтримка саме цієї категорії сімей.

З початку 1990-х років відбувся перехід від найбільш поширеної дводітної моделі сім'ї до однодітної (рис. 1). За умов невпевненості й невизначених соціально-політичних та економічних перспектив спостерігається відмова сімей від другої та третьої дитини, терміни їх народження відкладаються до кращих часів, через що зростає частка бездітних та однодітних сімей, що ще більше погіршує демографічні перспективи країни.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таблиця 1

Рівень бідності за різними типами домогосподарств України, %

Тип домогосподарства	1999	2000	2001	2002	2003
Домогосподарства з дітьми	33,9	31,9	33,4	34,4	33,1
Домогосподарства без дітей	17,8	17,8	17,8	16,9	18,4
<i>Домогосподарства з дітьми:</i>					
з 1 дитиною	29,1	25,4	26,5	25,8	24,1
з 2 дітьми	35,8	35,9	37,7	39,9	40,7
з 3 та більше	54,5	54,1	59,6	64,3	63,5
з дітьми до 3 років	44,1	35,2	43,8	40,3	40,4
де всі дорослі працюють	31,3	25,7	27,5	27,4	25,0
де є непрацюючі дорослі	37,9	36,6	38,2	40,2	39,4
<i>Домогосподарства без дітей:</i>					
всі працездатного віку	16,5	14,8	13,5	14,2	7,4
де є хоча б один безробітний	29,5	27,9	27,0	26,2	17,8
Україна	27,8	26,4	27,2	27,2	26,6

* За даними Обстеження умов життя домогосподарств.

Таблиця 2

Рівень злиденності за різними типами домогосподарств України, %

Тип домогосподарства	1999	2000	2001	2002	2003
Домогосподарства з дітьми	18,5	17,7	19,7	18,6	18,1
Домогосподарства без дітей	7,8	8,0	7,8	6,8	8,1
<i>Домогосподарства з дітьми:</i>					
з 1 дитиною	14,9	12,8	14,5	12,4	11,6
з 2 дітьми	18,5	19,5	21,8	21,8	22,8
з 3 та більше	41,0	39,2	43,9	43,9	43,2
з дітьми до 3 років	26,2	20,4	24,2	24,2	23,2
де всі дорослі працюють	16,9	14,7	14,4	14,4	12,2
де є непрацюючі дорослі	21,5	20,6	22,1	22,1	22,7
<i>Домогосподарства без дітей:</i>					
всі працездатного віку	7,7	7,1	6,3	6,3	3,4
де є хоча б один безробітний	17,0	14,0	13,5	13,5	6,8
Україна	14,4	13,9	13,7	13,7	13,7

* За даними Обстеження умов життя домогосподарств.

У сімейному складі населення України переважають прості (нуклеарні) сім'ї, їх розподіл за кількістю членів визначається переважно наявністю чи відсутністю дітей та їх кількістю. Ситуація станом на 2001 р. свідчить про посилення тенденцій збільшення частки шлюбних пар без дітей, з однією дитиною та нереалізовані орієнтації на дводітну сім'ю, особливо у містах (табл.3) [11].

Таблиця 3

Середня величина сімейних домогосподарств в Україні за даними переписів населення

	Середня кількість осіб, які проживають спільно						
	1959	1970	1979	1989	2001		2001 у % до 1989 р.
					без домогосподарств з 1 особи	включаючи домогосподарства з 1 особи	
Міські поселення та сільська місцевість	3,5	3,4	3,3	3,2	3,2	2,6	100,0
<i>У тому числі:</i>							
міські поселення та сільська місцевість	3,4	3,3	3,2	3,2	3,1	2,6	96,9
сільська місцевість	3,7	3,6	3,6	3,3	3,4	2,8	103,0
село у % до міста	108,8	109,1	103,1	103,1	109,7	107,7	X

У 1989–1999 рр. чисельність народжених скорочувалася щорічно більш ніж на 20 тисяч. У 2001 р. сумарний коефіцієнт народжуваності набув значення 1,07, що означає наближення показника до мінімально допустимого рівня. Лише у 2002 р., вперше після 1986 року, спостерігалось зростання чисельності народжених.

Основними причинами зниження народжуваності є падіння рівня життя, багаторазове подорожчання товарів дитячого асортименту – від продуктів до одягу, книжок та іграшок, зростання оплати виховання дітей в дошкільних та позашкільних закладах, впровадження плати за навчання в школах, погіршення репродуктивного здоров'я, соціальні хвороби, серед яких особливо актуальна зараз епідемія ВІЛ/СНІДу. Крім того, на сьогоднішній день гостро стоїть проблема медичного забезпечення (зокрема, дітей).

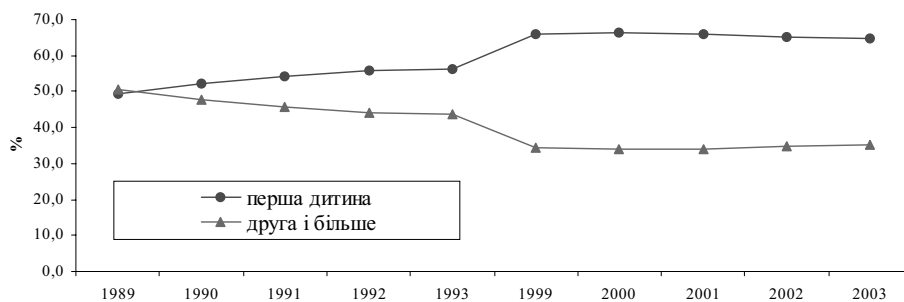

Рис. 1. Розподіл народжених за порядком народження в Україні

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таке соціально-економічне становище переважної частини населення не могло не вплинути на шлюбно-сімейну динаміку.

З 90-х років ХХ століття (що збігається з початком глибокої економічної кризи) в Україні спостерігається тенденція падіння шлюбності. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., питома вага одружених чоловіків у віці 15 років і більше порівняно з 1989 р. зменшилась на 8,2 пунктів, а жінок – на 5,6 пунктів.

У 2002 р. було зареєстровано 317,2 тис. шлюбів, що в півтора рази менше порівняно з 1989 р. (489,3 тис.). За період з 1989 р. по 2002 р. по всіх регіонах України кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення значно зменшилась. Особливо інтенсивним було скорочення в АР Крим, у Сумській, Луганській, Кіровоградській, Донецькій, Запорізькій областях. Водночас низькі показники шлюбності спостерігаються у промислових районах з порівняно високою часткою молоді (Донецькій, Луганській, Кіровоградській областях). Найвищі загальні показники шлюбності (за даними 2002 р.) були у м. Севастополі (8,7‰), м. Києві (7,3‰), в Чернівецькій (7,2‰) та Миколаївській (7,0‰) областях.

Найменший темп скорочення показників шлюбності спостерігався в західному регіоні, зокрема в Рівненській, Львівській, Тернопільській та Івано–Франківській областях. Така ситуація зумовлена шлюбно-сімейними традиціями, завдяки яким та з огляду на поширення церковного обряду вінчання в західних областях рівень показників шлюбності значно вищий від середнього значення по Україні, а рівень розлучуваності – значно нижчий. Тому шлюби і сім'ї у західному регіоні України значно міцніші.

У 2003 році намітилася тенденція збільшення кількості зареєстрованих шлюбів. Протягом року було зареєстровано 371 тис. шлюбів, це майже в 1,2 раза більше, ніж у 2002 р. (317,2 тис.), хоча в 1,3 раза менше порівняно з 1989 р. (489,3 тис.). Зростання шлюбності спостерігалось в усіх регіонах без винятку, особливо в Київській області (порівняно з 2002 р. шлюбність збільшилась на 24,7%), м. Києві (на 22,6%), Запорізькій області (на 20,6%). В більшості це пов'язано з тим, що у шлюбний вік вступають контингенти народжених у 1983–1986 рр., коли спостерігалось підвищення народжуваності у зв'язку із заходами щодо посилення допомоги сім'ям.

У січні–липні 2004 р. порівняно з відповідним періодом минулого року зареєстровано зменшення кількості шлюбів – на 12,9% (з 148,3 тис. до 129,2 тис.), інтенсивність вступу до шлюбу становила 4,7 випадків на 1000 жителів (табл. 2). Кількість розлучень за цей період скоротилась на 1,3% (з 99,2 тис. до 97,9 тис.), інтенсивність розлучень дорівнювала 3,5‰.

Несприятлива загальна шлюбно-сімейна ситуація пов'язана з матеріальною невлаштованістю молоді, низьким рівнем життя, житловими проблемами тощо. Тому значна частина пар, які живуть разом, не реєструють шлюб. Поширюються так звані консенсуальні шлюби (шлюби за згодою, за домовленістю, але без реєстрації). Це відбувається також в умовах радикальної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу та сім'ї.

Через зниження показників щодо укладених шлюбів і поширення незареєстрованих шлюбів збільшується кількість дітей, народжених поза шлюбом. У 1989–2001 роках цей показник збільшився на 66,7% і склав 18%.

Під час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. вперше було визначено кількість осіб, які перебували у незареєстрованих в органах РАГС шлюбах. У цілому по Україні, за даними Всеукраїнського перепису, в незареєстрованому шлюбі перебували 7% усіх одружених чоловіків та понад 7% заміжніх жінок. Найбільш поширеною є така тенденція серед молоді, вона характеризується сучасними трансформаціями в суспільстві за умов радикальної переоцінки цінностей. Тому найвищий відсоток таких шлюбів у чоловіків і

жінок у віці 15–19 років, що відповідно становить у чоловіків – понад 25%, у жінок – 19,2%; у віковій групі 20–24 роки серед чоловіків – понад 12%, серед жінок – 10% [7]. У старших вікових групах відсоток таких шлюбів значно менший.

Україна характеризується також високими показниками рівня розлучуваності. Стабільність шлюбу залежить від низки чинників, зокрема таких, як вік одруження, термін знайомства до шлюбу, соціальний статус та ін.

Причини, що викликають дисфункцію сімейних відносин, дуже різноманітні: економічні, психолого-етичні, медичні та інші.

Основними причинами сімейних сварок у молодих сім'ях, які ведуть до розлучень, за свідченнями самих розлучених, є: зрада, ревнощі, погані житлові умови, пристрасть до алкоголю, наркотиків одного із членів родини, різне розуміння щодо розподілу домашніх справ, втручання батьків у сімейні стосунки, безвідповідальне ставлення до виконання подружніх обов'язків, хвороби, різні підходи до виховання дитини тощо.

У 2002 р. було зареєстровано 183,5 тис. розлучень, середня кількість розлучень на 1000 жителів порівняно з 1989 р. майже не змінилася: в 2002 р. вона становила 3,8, а в 1989 р. – 3,7. У 2003 р. знову спостерігається зменшення кількості розлучень – 117,2 тис. по Україні, що на 9% менше, ніж в 1989 р. (193,7 тис.). Специфічною особливістю розлучуваності останніх років можна назвати зростання темпу розлучень у сільській місцевості.

Таблиця 4

Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень за січень–липень

(на 1000 осіб)

	Зареєстровано шлюбів		Зареєстровано розлучень	
	2004 р.	2003 р.	2004 р.	2003 р.
Україна	4,7	5,3	3,5	3,6
АР Крим	4,1	4,5	3,8	3,8
Вінницька	4,6	5,5	3,4	3,5
Волинська	5,2	6,0	2,8	2,8
Дніпропетровська	4,4	5,0	4,0	3,9
Донецька	4,3	4,7	3,6	3,5
Житомирська	4,8	5,6	3,9	3,5
Закарпатська	5,5	6,4	2,3	2,0
Запорізька	4,2	5,0	3,8	4,0
Івано-Франківська	5,7	6,3	3,1	3,1
Київська	5,2	5,8	3,5	3,6
Кіровоградська	3,9	4,6	4,0	4,0
Луганська	4,3	4,8	4,0	4,0
Львівська	5,2	5,9	2,6	2,5
Миколаївська	4,2	5,0	3,9	4,3
Одеська	4,5	5,0	3,5	3,4
Полтавська	4,0	4,8	3,6	3,5
Рівненська	5,3	6,1	2,5	2,7
Сумська	4,0	4,8	3,4	3,6
Тернопільська	5,5	6,3	2,8	2,9
Харківська	4,6	5,4	3,8	3,9
Херсонська	3,9	4,8	3,7	3,9
Хмельницька	5,1	6,0	3,6	3,6
Черкаська	4,1	4,9	4,0	4,2
Чернівецька	5,4	6,1	3,3	3,7
Чернігівська	4,0	4,8	3,3	3,5
м. Київ	5,8	6,2	3,8	4,0

Джерело: Дані Міністерства праці та соціальної політики України.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Крім того, в 2001 році порівняно з 1989 р. значно зріс коефіцієнт нестабільності шлюбів (характеризується відношенням кількості зареєстрованих розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів). У 1989 р. він становив 0,396, а в 2001 р. – 0,586 по Україні. Особливо помітне таке зростання в Сумській (в 1989 р. – 0,343, а в 2001 р. – 0,644), Кіровоградській (відповідно зріс з 0,387 до 0,680) та Черкаській (0,364 та 0,650) областях. З 2002 р. коефіцієнт нестабільності шлюбів почав поступово зменшуватися і в 2002 р. він уже становив 0,579, а в 2003 р. зменшився до 0,478.

Поряд з цим у 2002 р. у західному регіоні спостерігається й найбільший темп зростання показників розлучуваності, особливо в Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Найменший темп зростання показників розлучень за 14 років в АР Крим, м. Києві, Одеській та Донецькій областях. Найбільша кількість розлучень на 1000 населення за 2002 р. спостерігається у м. Севастополі (5,3‰), Миколаївській (4,5‰) та Луганській (4,4‰) областях. Найменше зареєстровано розлучень у Закарпатській (2,1‰), Тернопільській, Волинській (2,7‰) та Львівській (2,8‰) областях.

Новоутворені пари, передбачаючи високу ймовірність розлучення, домовляються на перших порах не мати дітей. Україна з її традиціями ранньої шлюбності особливо потерпає через це. Якщо в 1960 р. на 100 укладених шлюбів припадало 11 розлучень, а в 1980 р. – 39, то в 2002 р. – уже 58. Крім того, 2/3 всіх розлучень припадає на вік до 30 років.

Насторожує той факт, що продовжується тенденція розірвання шлюбів, які проіснували менше 10 років, у 2003 р. понад половину – 52% розлучень припадає саме на цей період шлюбності (92207 розлучень). Найбільша кількість розлучень спостерігається у шлюбах, які проіснували 5–9 років – 46271 одиниця, що становить 26,1% до загальної кількості розлучень. Такі розлучення мають особливо негативні наслідки, що впливають на процес відтворення населення.

Держава через систему нормативно-правових актів підтримує молоді сім'ї, признаючи і виплачуючи їм допомоги. Підтримка молодих сімей в Україні здійснюється шляхом надання сім'ям з низьким доходом допомоги відповідно до Законів України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" і "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг і субсидій у грошовій формі на придбання зрідженого газу, рідкого і твердого палива та ін. Такі види соціальної допомоги одержують близько 5 млн. незаможних родин. Поряд з податковими пільгами надається допомога молодим матерям по вагітності і пологах, одноразова допомога при народженні дитини, виплачується щомісячна допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років. Для поліпшення демографічної ситуації в країні, зокрема підвищення рівня народжуваності, з 1 квітня 2005 р. одноразову допомогу при народженні дитини підвищено до 8497 грн. (у 2004 р. така допомога становила 360 грн.), що, за прогнозними оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, призведе до збільшення загальної кількості народжених дітей у 2006 р. порівняно з 2004 р. приблизно на 9,3%. Але поряд з позитивними зрушеннями це викличе дефіцит Фонду соціального страхування, тому такі зміни в законодавстві потребують глибокого переосмислення та доопрацювання.

Висновки. Таким чином, поряд з тим, що порівняно з попередніми роками спостерігається покращення деяких демографічних показників, зокрема підвищення показників шлюбності і зниження розлучуваності, залишається проблема постаріння населення, що відбувається через відкладання молоддю шлюбів та зниження народжуваності в сім'ях. Крім того, поширюються нові форми шлюбно-сімейних відносин – консенсуальні шлюби. Навіть у західних областях, де склалися міцні національні традиції у ставленні до сім'ї, спостерігається високий темп зростання розлучуваності, що приводять до змін устале-

них норм, цінностей та зразків поведінки в сфері шлюбно-сімейних відносин. Тому держава повинна всіляко підтримувати та заохочувати сім'ї. Сучасна профілактична діяльність державних органів і суспільних установ здатна значною мірою згладити дію соціальних факторів, що формують сімейне неблагополуччя.

Основними цілями політики щодо сім'ї мають бути: зменшення розшарування за рівнем доходів окремих груп населення, підвищення загальної культури населення, забезпечення ефективності соціального захисту для багатодітних та неповних сімей, профілактичні заходи з проблем ВІЛ/СНІДу. Досягнення поставлених цілей можливе за економічного підйому в країні, коли більше коштів можна було б спрямувати на вирішення проблем молодих сімей.

Серед заходів щодо реалізації такої політики можна виділити: удосконалення системи соціального контролю і соціальної допомоги сім'ям з боку місцевих органів влади, розвиток і закріплення сімейних традицій, ритуалів і обрядів, розширення випуску спеціальної літератури з сімейної тематики, а також створення широкої мережі консультування з питань сімейно-шлюбних відносин.

Джерела

1. Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.
2. Дьяченко В.М. Реализация программ материальной поддержки молодежи – составная часть социальной политики Украины. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – №4. – С. 7–11.
3. Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21.11.92 р. №2811–ХІІ
4. Закон України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” від 01.06.2000 р. № 1768–ІІІ.
5. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 23.03.00 р. №1613–ІІІ.
6. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні: (регіон. аспект) /Укр. ін-т соц. досл., Укр. центр політ.менедж. – К.,2001. – 242 с.
7. Склад населення України за шлюбним станом. – К.: Держкомстат України, 2003. – 216 с.
8. Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року “Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку”. – К., 2003.
9. Населення України – 2002. Щорічна аналітична доповідь. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. – 376 с.
10. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки. За ред. Академіка НАН України С.І. Пирожкова. – Київ, ІВЦ. Державний комітет статистики України, 2003. – С. 231.
11. Перший всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти/ Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін.; Наук. Ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К., ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.